MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

Life of Women in the Atharvaveda: From Marriage to Motherhood

विवाहात् मातृत्वपर्यन्तमथर्ववेदे नारीजीवनम्

Prosenjit Mondal

Assistant Professor, Department of Sanskrit
Krishnagar Government College, Krishnagar,
Nadia, West Bengal, India
Email: mprosenjit093@gmail.com
Page No: 66-74

Abstract: *In the Atharvaveda, a woman is contextually designated as jāyā, patnī, vadhū, and mātā across hymns concerning marriage, domesticity, and progeny. Epithets such as gṛhapatnī, vaśinī, and samrājñī signify her domestic authority and honor, though not absolute proprietary or political sovereignty. Concurrently, descriptions of the husband as gṛhapati and the wife as poṣyā reflect reciprocal duties of maintenance and reliance. While celebrated as the vital agent (kartrī) in procreation, the fruits of childbirth primarily extend the patriarchal lineage, with the physical burdens of gestation borne uniquely by the mother.*

Utilizing padapāṭha, grammatical analysis, ritual contexts (ācāra-prayoga), and modern interpretations, this study resists reductionist binaries of autonomy versus subjugation. It comprehensively examines the woman's domestic status, labor, familial obligations, mutual dependence, and bodily endurance, situating her lived reality within the complex relational dynamics of Vedic household life (gārhasthya).

Keywords: *Atharvavedaḥ, Nārī, Jāyā, Patnī, Vadhūḥ, Mātā, Gārhasthyam, Dāmpatyam.*

१. प्रस्तावना

शौनकसंहितायां विवाहं गृहवासं प्रजां च अधिकृत्य ये मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषु नारी बहुभिः नामभिः निर्दिश्यते। सा जाया, पत्नी, वधू, माता च। एते शब्दाः पर्यायमात्राणि न सन्ति। प्रसङ्गभेदेन तस्याः सम्बन्धः कर्म च भिन्नरूपेण प्रकाशेते। जाया पत्या सह कर्म करोति। वधू भर्तृगृहं प्रविश्य तत्र मानं लभताम्, विदथे वदतु, पतिकुलस्य जनेषु गौरवेण वर्ततामिति आशिष्यते। माता प्रजाजननाय प्रत्यक्षं सम्बोध्यते।[1]

एते प्रयोगाः गृहजीवने तस्याः महत्त्वं प्रकाशयन्ति। सा गृहे उपेक्षणीया नासीत्। नापि पत्युः प्रयोजनसिद्धये नियुक्तं साधनमात्रम्। तथापि मन्त्रेषु तस्याः निरपेक्षं स्वातन्त्र्यमपि न वर्ण्यते। पतिः "अहं गृहपतिस्तव" इति वदति, पत्नी च "पोष्या" इति निर्दिश्यते।[2] अतः मानः पतिमपेक्षा च एकस्मिन्नेव गृहजीवने सह दृश्येते।

प्रसङ्गेऽस्मिन् मुख्यतया एतत् परीक्ष्यते यत् गृहकल्याणाय नारी किं करोति, तस्याः कर्मणः फलं के लभन्ते, सा स्वयं कीदृशं मानमाप्नोति, किं च तया सोढव्यम्। गौरवसूचकपदानि स्वातन्त्र्यस्य सम्पूर्णं प्रमाणं न भवन्ति; पत्याश्रयबोधकवचनानि च तस्याः सक्रियतां निराकर्तुं पर्याप्तानि न सन्ति। तथैव पत्याश्रयस्य कतिपयानि वचनानि दृष्ट्वा तां सर्वकर्मसु निष्क्रियामिति वक्तुमपि न शक्यते।

अस्मिन् शोधलेखे गार्हस्थ्यहितशब्देन स्त्रियाः सेवाभावस्य स्तुतिमात्रं नाभिप्रेतम्। पत्या सह कृतं कर्म, गृहस्य निर्वाहः, कुलधर्मस्य पालनं, प्रजाजननं च कथं बहूनां हिताय भवति—एतद् विचार्यते। तेन सह तस्या मानः, श्रमः, गर्भधारणप्रसवयोः क्लेशः तथा भरणे पतिमपेक्षा च न विस्मर्तव्याः। सर्वेषां हिताय कृतं कर्म स्त्रिया एव स्वभावतः करणीयमिति पूर्वमेव न स्वीक्रियते।

विवेच्यमानानां विवाहमन्त्राणां प्रायशः आशीर्वचनात्मकत्वं विशेषावधानमर्हति। तेषु वध्वै मानः, दम्पत्योश्चिरवासः, गृहस्य वृद्धिः, प्रजायाश्च प्राप्तिः काम्यन्ते। यद् आशीर्वचने काम्यते, तत् प्रशस्तं जीवनरूपं सूचयति। प्रत्येकस्मिन् गृहे तदेव यथार्थतया प्रवृत्तमासीदिति तु न प्रमाणयति। मन्त्रेषु प्रतिफलित आदर्शः नित्यजीवनस्य प्रत्यक्षसामाजिकवृत्तान्तात् पृथगेव परीक्षितव्यः।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

अस्य लेखस्य विषयः विवाहोत्तरं दाम्पत्यम्, गृहवासः, पतिकुलसम्बन्धः, मातृत्वं प्रजा च। आचारप्रयोगः मन्त्राणां प्रसङ्गं ज्ञातुं यथावश्यकं स्मर्यते। विवाहविधेः विस्तृतं निरूपणमत्र न क्रियते। विवेचनस्य आधारौ मूलपाठः पदपाठश्च। तदनन्तरं सूक्तप्रसङ्गः, आचारप्रयोगः, व्याख्यातृमतानि च तुलनात्मकतया परीक्ष्यन्ते। एतावता प्रारम्भिकरूपेण वक्तुं शक्यते यत् अथर्ववेदीया नारी न केवलं पत्यनुगामिनी, न च सर्वथा स्वाधीना। सा पत्या सह कर्म करोति, गृहे मानं लभते, गृहधर्मे प्रवर्तते, प्रजां च जनयति। तथापि तस्याः कर्मणः प्रयोजनं बहुधा पति-पतिकुलयोर्हितेन सम्बध्यते। एतेषामेव परस्परनिबद्धानां पक्षाणां समन्वितपरीक्षणं प्रस्तुतलेखस्य प्रमुखं प्रयोजनम्।

२. पाठः, व्याख्या, विवेचनपद्धतिश्च

अस्मिन् प्रबन्धे शौनकसंहितायाः पाठः प्रधानतया स्वीकृतः। द्वादशचतुर्दशकाण्डयोः सम्बद्धा मन्त्राः शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितेन सम्पादितायाम् अथर्ववेदसंहितायां परीक्षिताः। पैप्पलादसंहितायाः पाठः क्वचित् तुलनार्थम् उपयुज्यते, स तु शौनकपाठेन सह न मिश्र्यते।[3]

संहितायां सन्धिबद्धानि रूपाणि दृश्यन्ते। अतः पदपाठं व्याकरणं च अविचार्य अर्थो न निर्णेयः। यथा विवाहमन्त्रे पदच्छेदेन "विदथम् आ वदासि" इति ज्ञायते। अन्यत्र पत्नी "त्वम् असि धर्मणा" इति पदानि पृथक् पठ्यन्ते; मूलपाठे धर्मपत्नी इति समस्तपदं नास्ति।[4] पदच्छेदः, विभक्तिः, वचनं क्रियापदस्य सम्बन्धश्च परीक्ष्य एव सामाजिकमर्थं विचारयितुं शक्यते।

पाठभेदोऽपि सर्वदा लघुविषयो न भवति। शाखान्तरे पदं परिवर्तितं चेत् मन्त्रार्थोऽपि भिन्नो भवितुमर्हति। तस्माद् भिन्नः पाठः पादटिप्पण्यां निर्दिश्यते; मुख्यविवेचने तस्य फलमात्रं सावधानतया कथ्यते। वस्तुतस्तु एकस्य पदस्य कोशार्थमात्रं मन्त्रार्थनिर्णयाय पर्याप्तं न भवति। मन्त्रस्य तात्पर्यं सूक्तप्रसङ्गेन, सम्बोधनविषयेण, अपेक्षितफलेन, समीपस्थमन्त्रैश्च सहैव अवगन्तव्यम्। विवाहकाले उक्तं गौरववचनं प्रथमं विवाहाशिषः प्रसङ्गे एव ज्ञेयम्। तथैव दम्पत्योरवियोगकामना दीर्घवासस्य आशिषम् आवहति। सा विधिशास्त्रीयं निषेधवचनं न भवति।

आचारप्रयोगेन मन्त्रस्य व्यवहारगतं प्रयोजनं अधिकं स्पष्टं भवति। आचारग्रन्थाः मन्त्रस्य क्रियासन्दर्भं, कर्तृनिर्देशं, फलापेक्षां च स्पष्टयन्ति। परन्तु परवर्तिना सूत्रकारेण निर्दिष्टः प्रयोगः मन्त्रस्य प्राचीनतममर्थमेव सर्वदा दर्शयति इति न मन्तव्यम्। अतः आचारः सन्दर्भं ददाति, मूलपाठस्य स्थाने न तिष्ठति।

सायणाचार्यस्य भाष्यं यत्र लभ्यते, तत्र भारतीयवैदिकव्याख्यायाः प्रधानं साक्ष्यम्। किन्तु प्रयुक्ते पण्डितसंस्करणे अस्मिन् लेखे विवेचितेषु द्वादशचतुर्दशकाण्डीयेषु मन्त्रेषु तस्य पृथग्व्याख्या मुद्रिता नोपलभ्यते। अतः स्पष्टमेव वक्तव्यम्—सायणभाष्यम् अनुपलब्धम्। अनुपलब्धिरियं सायणाचार्यस्य जानीतपूर्वकं मौनमिति न कल्पनीया।[5]

सायणभाष्यस्य अभावे अन्येषां विदुषां ग्रन्थाः तेषां स्वकीयपद्धतिमनुसृत्य उपयुज्यन्ते। आचार्यो सातवलेकरो मन्त्राणां गार्हस्थ्यं नैतिकं च तात्पर्यं विस्तारयति। तस्य व्याख्यया आधुनिकभारतीयगृहस्थचिन्तनस्य रूपं ज्ञायते, तथापि तेन विकसितः प्रत्येकः भावो मूलमन्त्रस्य प्रत्यक्षार्थो न भवति। क्षेमकरणदासस्य मतं तदा एव उद्धियते, यदा मन्त्रविशेषस्य प्रत्यक्षव्याख्या लभ्यते। ह्विट्नीमहोदयानां पाठं, व्याकरणं, पदान्वयं, शाखान्तररूपं च सूक्ष्मतया परीक्षते। यत्र अर्थे संशयः, तत्र स संशयमपि प्रकाशयति। अतः तस्य ग्रन्थः पाठस्य कठिनतां ज्ञातुं विशेषतोपयोगी। ग्रिफिथस्य अनुवादः मन्त्रस्य सामान्यभावं पाश्चात्त्येषु प्रचलितमर्थग्रहणं च दर्शयति; सूक्ष्मव्याकरणनिर्णयः सामाजिकस्थितेर्विस्तृतं स्वरूपं वा तस्य अनुवादमात्रेण न निर्णीयते।[6]

ब्लूमफील्डस्य ग्रन्थः मुख्यतया आचारप्रसङ्गे उपकरोति। ब्रह्मौदनकर्मणि जायापत्योः कर्म, कौशिकसूत्रे विवाहमन्त्राणां प्रयोगः, अन्ये च गृह्यविधयः तेन चर्चिताः। किन्तु अत्र विचारितानां सर्वेषां मन्त्राणां पृथगनुवादः तत्र न लभ्यते। अतः तस्य मतम् आचारस्य बोधाय स्वीक्रियते, मन्त्रविशेषस्य शब्दार्थरूपेण न एव।[7]

मन्त्रस्य पदैः यदर्थः साक्षात् प्रकाशते, स विवेचनस्य प्रथमो आधारः। विवाहाशिषु यत् काम्यते, तत् प्रशस्तं जीवनरूपं सूचयति। प्रत्येकगृहस्य प्रत्यक्षं वृत्तं तु न कथयति। व्याख्याता मूलार्थादधिकं वदति चेत् तस्य वचनम् अर्थग्रहणस्य इतिहासे महत्त्वं भजते, मूलमन्त्रस्य वचनं तु न भवति।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

आधुनिकव्याख्याप्रसङ्गे समता, स्वातन्त्र्यम्, स्त्रीपुरुषयोरधिकारः, स्त्रियाः स्वेच्छा—एते विचाराः प्राचीनपाठस्य परीक्षणे सहायका भवितुमर्हन्ति। तथापि ते मन्त्राणां स्वकीयाः पारिभाषिकशब्दाः न सन्ति। सम्राज्ञी, गृहपत्नी, विदथम्, सुबुधा इत्यादीनां पदानां आधुनिकराजनीतिकसामाजिकसंकल्पनाभिः सह प्रत्यक्षसमीकरणे विशेषसावधानता अपेक्ष्यते। राजकीयाधिपत्यं, सम्पत्तेरेकस्वामित्वं, सभासमानाधिकारं वा व्यवस्थितोच्चशिक्षां वा सिद्धयितुं पृथक् प्रमाणमपेक्षितम्।

एवं मूलपाठः प्रथमं परीक्ष्यते, पदपाठेन तस्य रूपं निश्चितं भवति। सूक्तप्रसङ्गेन तात्पर्यं ज्ञायते, आचारग्रन्थैः प्रयोगः प्रकाशते; व्याख्यातृणां मतैः अर्थग्रहणस्य भिन्ना मार्गा दृश्यन्ते। एतेषां भेदं रक्षित्वा पाठेन यावद् ज्ञायते, तावदेव अस्मिन् लेखे प्रतिपाद्यते।

३. जाया, पत्नी, वधूः, माता च

शौनकसंहितायां स्त्री जाया, पत्नी, वधू, माता च इति प्रसङ्गभेदेन निर्दिश्यते। अत्रावधेयं यद् एतानि नामानि पर्यायमात्राणि न सन्ति। जाया इति पदं पत्युः सह सम्बन्धं कर्म च प्रकाशयति। पत्नी इति विवाहसंस्कारेण सिद्धं पत्नीत्वम्। वधू इति भर्तृगृहं प्रविशन्ती स्त्री, माता इति प्रजां जनयन्ती स्त्री अभिधीयते। एकस्यामेव स्त्रियामेतानि नामानि भिन्नेषु प्रसङ्गेषु प्रयुज्यन्ते।

द्वादशकाण्डीयमन्त्रे जाया पत्या सह कर्म करोति। उभयोः कर्मणि भिन्ने, फलम् एकम्।[8] अतः जाया केवलं पत्युरनुगामिनी न दृश्यते, तस्याः कर्मापि इष्टफलस्य प्राप्तौ ग्राह्यम्। किन्तु अयं मन्त्रः ब्रह्मौदनस्य आचारप्रसङ्गे वर्तते। तस्माद् गृहस्य सर्वेषु विषयेषु पतिपत्न्योस्तुल्योऽधिकार आसीदिति निष्कर्षो न कार्यः।

पत्नीपदं विवाहेन विधिपूर्वकं सिद्धं सम्बन्धं बोधयति। पत्नी "त्वम् असि धर्मणा" इति मूलपाठः, धर्मपत्नी इति समस्तपदं तत्र नास्ति।[9] अनन्तरं पतिः "अहं गृहपतिस्तव" इति वदति। अतः पत्नी विवाहेन गृहे स्थानं लभते, गृहपतित्वं तु पुरुषे निर्दिश्यते। पोष्या इति पदेन सा पतिना पोषयितव्येति ज्ञायते। अत्र पत्युः कर्तव्यं तथा भरणे स्त्रियाः पतिमपेक्षा—उभे सूच्येते।

वधूपदं मुख्यतया विवाहेन नूतनं गृहं प्रविशन्तीं स्त्रियमधिकृत्य प्रयुज्यते। तस्यै गृहपत्नी, वशिनी इति पदानि प्रयुज्यन्ते, सा विदथे वदत्विति आशिष्यते।[10] एतेन भर्तृगृहे तस्या मान्यं स्थानं वाणी च सूच्येते। तथापि गृहपत्नी इति पदात् गृहसम्पत्तेरेकस्वामित्वं, विदथे वचनात् आधुनिकसभायां तुल्योऽधिकारः, वशिनी इति पदात् निरङ्कुशमाधिपत्यं च न सिद्ध्यति।

पतिकुलस्य जनेषु वध्वै सम्राज्ञीपदेन गौरवं काम्यते। सा श्वशुरे, श्वश्वां, ननान्दरि देवृषु च सम्राज्ञी भवत्विति मन्त्रः।[11] अत्र राज्यव्यवस्था न बोधयति, पतिकुलमेव निकटः प्रसङ्गः। अतः पदं तस्याः उच्चं पारिवारिकं मानं बोधयति, राजकीयपदं वा सार्वभौमाधिकारं वा नात्र सूचयति।

प्रजाजननस्य प्रसङ्गे वधू मातृरूपेण दृश्यते। सा प्रजां जनय पत्ये अस्मै इति सम्बोध्यते।[12] जनय इति क्रियया तस्याः कर्तृत्वं स्पष्टम्। पत्ये अस्मै इति पदेन प्रजाजननं पत्युः कुलस्य च वृद्ध्या सह सम्बध्यते। अन्यत्र माता पिता च उभौ प्रजोत्पत्तौ सम्बद्धौ।[13] अतः प्रजा दम्पत्योः फलम्; गर्भधारणप्रसवयोः क्लेशं तु माता विशेषतः सहते।

मातृत्वं विवाहसूक्तेषु प्रशस्तं फलम्, किन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णं स्वरूपं न भवति। सा मातृत्वात् पूर्वमपि जाया, पत्नी, वधू च। प्रजाजननस्य उल्लेखात् शिशोर्नित्यं पालनं शिक्षणं परिचर्या च मातुरेव कर्म आसीदिति न ज्ञायते। चयनितेषु मन्त्रेषु तादृशो विस्तृतो वृत्तान्तो न लभ्यते।

एवं जाया, पत्नी, वधू, माता इत्येते शब्दाः स्त्रियाः भिन्नान् पारिवारिकप्रसङ्गान् प्रकाशयन्ति। प्रत्येकं नाम सम्बन्धविशेषे प्रयुज्यते, तेन सह किञ्चित् कर्मापि ज्ञायते। एतेभ्यः पदेभ्यः गार्हस्थ्यपरिधौ तस्याः महत्त्वं स्पष्टं भवति; गार्हस्थ्यपरिधेर्बहिः तस्याः समग्रं जीवनं तु न ज्ञायते।

४. दाम्पत्ये कर्म, सहवासश्च

प्रसङ्गेऽस्मिन् अथर्ववेदे दाम्पत्यं कर्मणा, शरीरसम्बन्धेन, सहवासेन प्रजया च सम्बद्धं दृश्यते। पति-पत्नी पृथक् व्यक्ती। तथापि आचारस्य फले, विवाहोत्तरजीवने, प्रजायां च तयोः सम्बन्धः परस्परं निबद्धः। एते मन्त्राः प्रशस्तं दाम्पत्यरूपं दर्शयन्ति, न तु गृहजीवनस्य सर्वं प्रत्यक्षवृत्तान्तम्।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

द्वादशकाण्डस्य ब्रह्मौदनप्रसङ्गे पतिर्जाया च स्वं स्वं कर्म कुरुतः। मन्त्रस्य अन्ते सह लोकम् एकम् इति उच्यते।[14] अत्र लोकशब्दः प्रथमं समानम् आचारफलं वा परलोकगतिं वा बोधयति। उभयोः कर्मणी भिन्ने, फलम् एकम्—एष मन्त्रस्य मुख्यो भावः। अतः जाया कर्मणि ग्राह्या। तस्या प्रयत्नोऽपि फलप्राप्तौ सम्बध्यते। तथापि सह लोकम् एकम् इत्यस्य प्रत्यक्षोऽर्थः 'एकं गृहम्' अथवा 'कलहविहीनं दाम्पत्यम्' इति न भवति। आधुनिकभारतीयव्याख्यायां मन्त्रस्य भावः गृहस्थजीवनपर्यन्तं विस्तारितः। एष विस्तारः नीतिपरः भवितुमर्हति, मूलमन्त्रस्य आचारिकः प्रसङ्गस्तु पृथक् रक्षणीयः।

ह्विट्नी "संपादयन्तौ" इति पदस्य अन्वये संशयं दर्शयति। जाये इत्यस्य अनन्तरं कस्यचित् क्रियापदस्य लोपमपि स सम्भावयति।[15] अतः मन्त्रस्य प्रत्येकं पदं निर्विवादमिति न वक्तव्यम्। तथापि पतिर्जाया च पृथक् प्रवृत्तौ अपि समानस्य फलस्य अभिमुखं कर्म कुरुतः—एष सामान्यभावः स्थिरः।

चतुर्दशकाण्डस्य विवाहसूक्ते "तन्वं सं स्पृशस्व" इति वचनम् अस्ति।[16] अत्र शरीरसम्बन्धः प्रत्यक्षतया कथ्यते। तस्य अर्थः केवलं मनसा पत्यनुवर्तनं वा भक्तिमात्रं वा न। विवाहे दम्पत्योः शरीरयोः निकटतापि स्वीकृता।

सातवलेकरोऽस्य गार्हस्थ्यमर्थं विस्तारयन् सुखपूर्वकं सहजीवनं पश्यति। ग्रिफिथः अपि शारीरिकसंयोगस्य सामान्यभावं रक्षति। ह्विट्नी पाठव्याकरणयोः कठिनतां निर्दिशति। एतेषां मतानां मध्ये मूलपाठस्य "तन्वं तथा सं स्पृशस्व" इति प्रत्यक्षवचनं प्रधानतया ग्राह्यम्।

तस्मिन्नेव प्रसङ्गे वृद्धावस्थां यावत् सहवासस्य कामना दृश्यते। कठिनस्य "जिर्विः" इति पदस्य निश्चितोऽर्थः सर्वैः समानरूपेण न स्वीकृतः। ह्विट्नी तथा ग्रिफिथः तस्य सम्बन्धं वयसा जरया वा सह मन्येते।[17] अतः चिरकालं सह वासः काम्यते इति वक्तुं शक्यते, पदस्य सूक्ष्मव्युत्पत्तौ तु निर्णयः न कर्तव्यः।

अनन्तरमन्त्रे पतिपत्नी द्विवचनेन सम्बोध्येते। तयोः अवियोगाय "मा वि यौष्टम्" इति आशिष् प्रयुज्यते।[18] अयं प्रयोगः दाम्पत्यस्य चिरस्थायित्वं कामयते। स विवाहविच्छेदस्य विधिशास्त्रीयं निषेधवचनं न। आशीर्वादः प्रशस्तं सम्बन्धरूपं दर्शयति, कानूनीं व्यवस्थां न।

तत्र पुत्रैः पौत्रैश्च सह पूर्णमायुः भुज्यतामिति अपि काम्यते। दाम्पत्यस्य फलम् अतः केवलं दम्पत्योः परस्परसुखं न भवति, आगामिनी प्रजापि तस्मिन् अन्तर्भवति। पुत्रपौत्रयोः उल्लेखेन पितृवंशस्य प्राधान्यं सूच्यते। कन्यायाः सर्वथा निषेधः तु तस्मात् न सिद्ध्यति।

एवं प्रकारेण एते मन्त्राः दाम्पत्ये कर्म, शरीरसम्बन्धं, सहवासम्, अवियोगकामनां प्रजां च एकत्र स्थापयन्ति। पति-पत्नी उभौ सम्बद्धौ। तथापि तयोः कर्माणि सर्वथा समानानि, सर्वत्र समानोऽधिकारः, उभयोः अनुभवोऽपि तुल्यः इति मन्त्राः न वदन्ति। दाम्पत्यस्य अथर्ववेदीयमादर्शं भिन्नयोः सहवर्तने, पृथक्कर्मणोरेकफले, चिरसहवासे च अधिकं प्रकाशते।

५. गृहे नार्याः स्थानम्

विवाहानन्तरं वधूर्भर्तुर्गृहं प्रविशति। अथर्ववेदस्य विवाहमन्त्रेषु तस्या गृहप्रवेशः स्थानपरिवर्तनमात्रं न; नूतने पतिकुले तस्यै मानः, वाणी, कर्म च काम्यन्ते। तथापि एते मन्त्राः विवाहाशिषः; प्रत्येकस्मिन् गृहे वध्वाः वास्तविकं जीवनं तादृशमेवासीदिति ते प्रमाणयन्ति।

"गृहान् गच्छ गृहपत्नी" इति वचनेन भर्तृगृहे तस्या मान्यं स्थानं सूच्यते। तस्मिन्नेव मन्त्रे सा वशिनी भवतु, "विदथम् आ वदासि" इति चोच्यते।[19] अतः सा गृहे वाणीविहीना न कल्प्यते। तस्या वचनं श्रूयेत, गृहजनेषु च प्रभावो भवेदिति आशीरर्थः। किन्तु गृहपत्नी इति पदात् गृहधनस्यैकस्वामित्वं, वशिनी इत्यतः सर्वेषु निरङ्कुशमाधिपत्यं, विदथे वचनात् आधुनिकसभायां तुल्योऽधिकारश्च न निष्पद्यते।

पतिकुलस्य जनेषु वध्वै सम्राज्ञीपदेन उच्चं मानं काम्यते। सा श्वशुरे, श्वश्वां, ननान्दरि देवृषु च सम्राज्ञी भवत्विति मन्त्रावुच्येते।[20] अत्र तस्या सम्बन्धिनः निर्दिष्टाः, न राज्यस्य प्रजाः। अतः पदमिदं पतिकुले तस्या गौरवं प्रभावं च बोधयति, राजकीयाधिकारं न सूचयति।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

सातवलेकरः एतेषु पदेषु वध्वाः गृहगतं गौरवं तथा सौहार्देन सम्बन्धपालनं पश्यति। ह्विट्नी पदानां पाठव्याकरणे प्रधानतया प्रवर्तते; पाश्चात्यस्य पण्डितस्य ग्रिफिथस्य अनुवादे राज्ञ्याः प्रभुत्वभावो अधिकं श्रूयते।[21] तथापि व्याख्यातृणां विस्तृतव्याख्याभ्यः पूर्वं विवाहाशिषः निकटः प्रसङ्ग एव ग्राह्यः। मन्त्रे वध्वै गौरवं काम्यते। पूर्वस्थितं राजपदम् आख्यातं न भवति।

अन्यत्र विवाहेन सिद्धः पत्नीत्वसम्बन्धः पत्नी त्वम् असि धर्मणा इति वचनेन कथ्यते। ततः पतिराह- "अहं गृहपतिस्तव।"[22] पत्नी भर्तृगृहे स्वीकृता, किन्तु गृहपतित्वं पुरुषे निर्दिश्यते। अतः वध्वै मानो दीयते इत्युक्तमात्रेण गृहस्य सर्वं प्रभुत्वं तस्यामेव निहितमासीदिति न वक्तव्यम्। पत्नी "पोष्या" इत्यपि निर्दिश्यते।[23] पदस्य निकटतमोऽर्थः—सा पतिना पोषयितव्या। तेन पत्युः भरणकर्तव्यं तथा भरणे पत्न्याः पतिमपेक्षा—उभे सूच्येते। अत्र पाठात् स्नेहः, सुरक्षा, समानाधिकारो वा पृथक् निष्पादनीयः। मया पत्या सं जीव इति वचनं पत्या सह चिरजीवनस्य कामनां वहति। तस्मादपि समानं प्रभुत्वं न सिद्ध्यति।

वध्वाः आगमनेन गृहस्य वृद्धिः काम्यते। सं त्वया एधिषीमहि इति गृहजनास्तामुद्दिश्य वदन्ति। तया सह वयं वर्धेमहि।[24] अतः नववधूः केवलं पोषणीया नासीत्। तस्या आगमनं गृहस्य शुभेन, प्रजया समृद्ध्या वा सह सम्बध्यते। किन्तु वृद्धेः कामना गृहस्य नित्यव्यवहारस्य विभागं न कथयति।

अनन्तरं "गार्हपत्यं सपर्य" इति वधू गृहाग्नेः सेवायै सम्बोध्यते।[25] एतत् गृहधर्मे तस्या कर्मणः स्पष्टं साक्ष्यम्। सा केवलं पश्यति न, गार्हपत्याग्निं सेवते। तया गृह्यपरम्परा प्रवर्तते इति सम्भाव्यते। तथापि एकस्मिन् गृह्यकर्मणि तस्या स्थानात् सर्वेषु यज्ञेषु पत्या तुल्योऽधिकारः सिद्धो न भवति।

एतावता एते मन्त्राः वध्वाः मानं, वाणीं, पतिकुले गौरवं, गृहवृद्धौ महत्त्वं, गार्हपत्याग्नौ कर्म च दर्शयन्ति। किन्तु गृहधनं कः नियच्छति स्म, नित्यकर्माणि कथं विभक्तानि, निर्णयेषु तस्या मतं कियत् गृह्यते स्म—एतत् ते न विवृण्वन्ति। अतः वधू न गृहे उपेक्षिता, न च गृहस्य निरङ्कुशा स्वामिनी। सा मानं लभते, कर्म करोति, किन्तु गृहपतित्वं पुरुषे स्थितं दृश्यते तथा भरणे पतिमपेक्षते।

६. मातृत्वं, प्रजा, कुलपरम्परा च

अथर्ववेदस्य विवाहमन्त्रेषु वस्तुतः प्रजायाः कामना विवाहस्य प्रधानेषु फलेषु अन्यतमा। दम्पती सह वसेतामित्येव न, ताभ्यां प्रजा जायेत, कुलं वर्धेत, परम्परा च प्रवर्तेतेत्यपि काम्यते। अस्मिन् प्रसङ्गे वधू प्रजाजननाय प्रत्यक्षं सम्बोध्यते।

"आ रोह, प्रजां जनय, जागरासि" इति क्रियापदैर्वधू कर्मणि प्रवर्त्यते।[26] विशेषतः "जनय" इति वचनं प्रजोत्पत्तौ तस्या कर्तृत्वं स्पष्टं करोति। सा निष्क्रियं साधनमात्रं नासीत्। मन्त्रः तामेव जननक्रियायाः कर्त्रीं कृत्वा सम्बोधयति।

तथापि प्रजां जनय पत्ये अस्मै इति पठ्यते। प्रजा पत्ये जननीयेति वचनेन जननस्य फलं पत्युः कुलस्य च वृद्ध्या सह सम्बध्यते। अतः स्त्रियाः कर्म स्वीकृतम्, किन्तु तस्य प्रयोजनं केवलं तस्याः व्यक्तिगतं न। विवाहमन्त्रे प्रजाजननं पत्यभिमुखे गृहजीवने स्थाप्यते। सुमनस्यमाना इति पदेन प्रसन्नचित्तता काम्यते। तस्मात् स्त्री विवाहं प्रजाजननं वा स्वतन्त्रेण निर्णयेन स्वीचकारेति न ज्ञायते। आशिषि तस्या शुभं मनः काम्यते, स्वेच्छायाः वास्तविकः इतिहासः न कथ्यते।

शौनकपाठे "सुबुधा" इति पदम् उपलभ्यते। तेन बोधः, प्रज्ञा वा सम्भाव्यते।[27] किन्तु तस्मात् व्यवस्थितोच्चशिक्षायाः संस्था अथवा समानशिक्षाधिकारः न सिद्ध्यति। पैप्पलादपाठे भिन्नं रूपमुपलभ्यते,अतः अस्य पदस्य आधारेण दूरगामी निष्कर्षो न कार्यः।

अनन्तरमन्त्रे दम्पत्योः शरीरसंयोगः वर्ण्यते। पूर्वभागे देवाः क्रियन्ते, स्त्री तु तेषां क्रियायाः विषयः, परभागे "सं भव इह" इति वधू पुनः सम्बोध्यते।[28] एवं मन्त्रे सा क्वचित् क्रियायाः विषयः, क्वचित् कर्त्री। तस्मादस्य पाठस्य आधारेण नारी सर्वथा निष्क्रियेत्यपि न, प्रजाजनने पूर्णतया स्वतन्त्रेत्यपि न वक्तव्यम्।

सन्तानवती भवेदिति वध्वै आशीर्दीयते। मातृत्वमत्र विवाहस्य प्रशस्तं फलम्। किन्तु सर्वाः विवाहिता स्त्रियः मातरः अभवन्, सर्वाभिश्च मातृत्वं स्वेच्छया वृतमिति न निष्पद्यते। आशिषः समाजेन काम्यमानं रूपं दर्शयन्ति; व्यक्तीनां सर्वानुभवान् न

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

दर्शयन्ति। प्रजापदं पुत्रमात्रपरं न। तत् अपत्यं, सन्तानसमूहं, कुलस्य प्रवाहं वा बोधयितुं शक्नोति। अतः मूलपाठे प्रजा इति विद्यमाने केवलं पुत्रः इति अनुवादो न युक्तः। यत्र पुत्रपौत्रौ पृथक् स्मर्येते, तत्र पितृवंशस्य विशेषा कामना दृश्यते।[29] तस्मात् कन्यायाः सर्वथा निषेधः तु न सिद्ध्यति।

अन्यस्मिन् मन्त्रे मातापितरौ द्विवचनेन प्रजोत्पत्तौ सम्बध्येते।[30] अतः सन्तानः मातुरेकस्याः कर्मफलम् न, दम्पत्योः सम्बन्धस्य फलम्। तथापि गर्भं माता धारयति, प्रसववेदनां च सा एव सहते। कारणत्वे माता पिता च उभौ, शरीरक्लेशे तु माता विशेषतः।

अत्रावधेयमिदं यद् अयं भेदः गार्हस्थ्यहितस्य विचारणायां महत्त्ववान्। प्रजया पतिः, पत्नी, कुलजनाश्च उपकृताः भवन्ति; कुलस्य परम्परा च न विच्छिद्यते। गर्भधारणप्रसवयोः क्लेशस्तु सर्वैः समानतया न सोढः। अतः मातृत्वस्य गौरवं वर्णयता मातुः शरीरक्लेशो न विस्मर्तव्यः। प्रजाजननस्य प्रमाणं स्पष्टम्; शिशोर्नित्यपालनस्य विवरणं तु चयनितेषु मन्त्रेषु न लभ्यते। माता शिशुं कथं पोषयति, शिक्षयति, रोगे परिचरति, अन्ये गृहजनाः किं कुर्वन्ति—एतत् न कथ्यते। अतः मातैव सन्तानस्य सर्वं पालनं करोति स्म इति निश्चयेन न वक्तव्यम्, विपरीतमपि न सिद्ध्यति।

द्वादशकाण्डे आचारिकं पात्रं नाभिरूपेण वर्ण्यते।[31] तस्मात् माता गृहजीवनस्य केन्द्रमिति प्रत्यक्षो निष्कर्षो न कार्यः। नाभिरूपकं पात्रस्य आचारिकं महत्त्वं सूचयति। मातृत्वं स्त्रियाः महत्त्वपूर्णं रूपम्, किन्तु तस्याः सम्पूर्णं स्वरूपं न। माता भवितुं पूर्वं सा जाया, पत्नी, वधू च, गृहे अन्येष्वपि कर्मसु तस्या स्थानमस्ति। अतः प्रजाजननं तस्याः महत् कर्म, तदेव तस्याः एकमात्रं प्रयोजनमिति मन्त्रेभ्यो न सिद्ध्यति।

एवं प्रकारेण शौनकसंहितायां नारी प्रजाजनने कर्त्री, परन्तु तस्य फलम् पतिकुलयोर्वृद्धये काम्यते। माता पिता च उभौ प्रजोत्पत्तौ सम्बद्धौ, गर्भधारणप्रसवयोः क्लेशं तु माता वहति। प्रजा कुलस्य, गर्भः मातुः शरीरे। एतान् भेदान् रक्षित्वैव मातृत्वस्य स्थानं यथार्थतया ज्ञातुं शक्यते।

७. गार्हस्थ्यजीवने नार्याः स्थानं कर्म च

पूर्वेषु प्रकरणेषु विचारितेभ्यो मन्त्रेभ्यः स्पष्टं ज्ञायते यत् गार्हस्थ्यजीवने नार्याः स्थानं केवलं सम्बन्धवाचकैर्नामभिः न निश्चितम्। तया क्रियमाणानि कर्माण्यपि तस्य स्वरूपं प्रकाशयन्ति। सा पत्या सह आचारे प्रवर्तते, भर्तृगृहे मानं लभते, गृहाग्निं सेवते, प्रजां च जनयति। तस्या कर्मफलस्य परिधिः व्यक्तिमात्रे न सीमिता; पतिः, पतिकुलम्, प्रजा, क्वचित् सा स्वयं च तस्य फलभागिनो भवन्ति। अतः गृहकल्याणे तस्या महत्त्वं निर्विवादमस्ति।

दाम्पत्ये जायापत्योः कर्मणी भिन्ने अपि फलम् एकम्। उभौ चिरं सह वसेताम्, न वियुज्येयातामिति विवाहे काम्यते।[32] जायायाः भूमिका पत्यनुगमनमात्रे न पर्यवस्यति; इष्टफलसिद्धौ तस्याः कर्मणोऽपि सहभागिता स्वीक्रियते। तथापि समानफलस्य उल्लेखेन सर्वेषु कार्येषु तयोस्तुल्यः अधिकारः सिद्धो न भवति। मन्त्रः कर्मणोः सम्बन्धं फलस्यैक्यं च कथयति, गृहजीवनस्य सर्वं विधानं नात्र सिद्ध्यति।

भर्तृगृहप्रवेशिनी वधूः प्रतिष्ठां वचनस्य मान्यतां च प्राप्नुयादिति आशीर्वचनस्य भावः। सा गृहपत्नी वशिनी च भवतु, विदथे वदतु, पतिकुलस्य जनेषु सम्राज्ञी भवत्विति आशिषः प्रयुज्यन्ते। तया सह गृहस्य वृद्धिरपि काम्यते, गार्हपत्याग्नेः सेवा च तस्यै निर्दिश्यते।[33] अतः गृहे सा केवलं भरणीया नासीत्, मानं लभते, कर्म च करोति। तथापि गृहपतित्वं पुरुषे निर्दिश्यते, पत्नी च पोष्या इत्युच्यते। अतः तस्या गौरवेन सह भरणे पतिमपेक्षापि दृश्यते।

अत्र एकतः पत्नी पतिना पोषयितव्या; अपरतः गृहस्य वृद्धये तस्या कर्म अपेक्षितम्। सा गृहात् फलमाप्नोति, गृहाय फलमपि जनयति। किन्तु एतेन दानप्रतिदानयोः सर्वथा तुल्यता न ज्ञायते। वध्वै किं करणीयमिति मन्त्रेषु बहुधा कथ्यते, सा स्वयं किमिच्छति, निर्णयेषु तस्या मतं कियत् गृह्यते—इत्येतत् सर्वत्र न प्रकाशते।

नार्याः कर्तृत्वं प्रजाजननप्रसङ्गे सर्वाधिकं प्रत्यक्षं भवति। सा प्रजां जनय इति प्रत्यक्षं सम्बोध्यते, किन्तु प्रजा पत्ये अस्मै जननीयेति अपि कथ्यते। माता पिता च उभौ प्रजोत्पत्तौ सम्बद्धौ।[34] प्रजा मातुरेकस्याः व्यक्तिगतफलरूपेण न कल्प्यते, सा

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

दाम्पत्येन कुलपरम्परया च सम्बध्यते। गर्भं तु माता धारयति, प्रसववेदनां च सा एव विशेषतः सहते। फलम् अनेकैर्लभ्यते, जननस्य क्लेशस्तु सर्वैः समानतया न सोढः।

प्रजा इति पदेन अपत्यं कुलस्य प्रवाहश्च बोध्येते। प्रजया दम्पत्योः जीवनं, पतिकुलस्य वृद्धिः, पूर्वजानां परम्परा च सम्बध्यन्ते। तथापि प्रजाजननस्य स्पष्टवचनात् शिशोर्नित्यपालनं सर्वथा मातुरेव कर्म आसीदिति न ज्ञायते। मन्त्रेषु जननं कथ्यते; पालनस्य विस्तृतो विभागो नोच्यते। गृहकल्याणसम्बद्धेन कर्मणा नारी स्वयं अपि किञ्चित् फलमाप्नोति। तस्यै मानः, भरणं, पत्या सह चिरवासः, प्रजा च काम्यन्ते। अतः सा केवलं परेषामर्थं कर्म कुर्वती न चित्र्यते। किन्तु तस्या कर्मस्य फलम् यथा बहवो लभन्ते, तथैव तस्य क्लेशम् अपि सर्वे वहन्ति—इति न वक्तुं शक्यते। विशेषतः मातृत्वे एष भेदः स्फुटः।

विवाहमन्त्रेषु पतिकुलस्य वध्वां प्रति अपेक्षितं रूपं प्रधानतया प्रकाशते। तया गृहं वर्धेत, सम्बन्धाः स्थिराः भवेयुः, अग्निः सेव्येत, प्रजा च जायेत—इत्याशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते। एतानि कर्तव्यानि स्त्रिया स्वेच्छया स्वीकृतानीति मन्त्राः न स्पष्टयन्ति, अनिच्छया आरोपितानीति निष्कर्षस्यापि पाठे प्रत्यक्षमाधारो नास्ति। अतः पाठेन यावद् ज्ञायते, तावदेव वक्तव्यम्।

गृहस्य नित्यकर्माणां विभागोऽपि स्पष्टो नास्ति। अन्नं केन पच्यते स्म, धनं कः नियच्छति स्म, शिशोः परिचर्यां के कुर्वन्ति स्म—एते प्रश्नाः चयनितेभ्यो मन्त्रेभ्यो न निर्णीयन्ते। तस्मात् सर्वं गृहकर्म स्त्रिया एव क्रियते स्म इति कल्पना न युक्ता; तस्या श्रमो नासीत् इत्यपि न वक्तव्यम्। यत्र मन्त्रः स्पष्टः तत्र निष्कर्षः करणीयः, यत्र मौनं तत्र सावधानता अपेक्ष्यते।

अत्र प्रयुक्तेन गार्हस्थ्यहितशब्देन स्त्रियाः सेवामात्रं न स्तूयते। तया किं कृतम्, तस्य फलम् के लभन्ते, सा स्वयं किं प्राप्नोति, किं च सहते—एते सर्वे प्रश्नाः विचार्यन्ते। गृहकल्याणमिति वदता स्त्रियै निर्दिष्टं सर्वं कर्म तस्या एव स्वभावसिद्धो धर्म इति न मन्तव्यम्। फलस्य प्रशंसया तदर्थं कृतः प्रयत्नः क्लेशश्च नाच्छादनीयौ।

फलतः शौनकाथर्ववेदे नारी गृहजीवने मानं लभते, वदति, पत्या सह कर्म करोति, गृहाग्निं सेवते, प्रजां च जनयति। तथापि सा भर्तृगृहे स्थापिता, भरणे पतिमपेक्षते, तस्याः कर्म च बहुधा पतिकुलस्य हितेन सम्बध्यते। अतः सा न निष्क्रिया, न च निरङ्कुशा स्वामिनी। मानः, कर्म, पतिमपेक्षा, क्लेशश्च—एते सर्वे मिलित्वा तस्या गृहगतं रूपं प्रकाशयन्ति।

८. उपसंहारः

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् अथर्ववेदस्य परीक्षितेषु मन्त्रेषु नारी जाया, पत्नी, वधू, माता च इति प्रसङ्गभेदेन निर्दिश्यते। जाया पत्या सह पृथक् कर्म कृत्वापि तेन सहैकं फलमाप्नोति; विवाहमन्त्रेषु दम्पत्योश्चिरसहवासोऽवियोगश्च काम्यते। वधूर्गृहपत्नी वशिनी च भवतु, विदथे वदतु, पतिकुले सम्राज्ञी भवत्विति आशिष्यते। अतः गृहे तस्या मानो वाणी च स्वीकृतौ, किन्तु एते प्रयोगाः पूर्णाधिकारस्य प्रमाणं न भवन्ति। यतोऽन्यत्र पतिर्गृहपतिरुच्यते पत्नी च पोष्या। सं त्वया एधिषीमहि तथा गार्हपत्यं सपर्य इति वचनेभ्यो गृहस्य वृद्धौ धर्मकर्मणि च तस्या स्थानं ज्ञायते। प्रजाजनने सा जनय इति सम्बोध्यते, तथापि पत्ये अस्मै इति पदेन तत्फलं पत्युः कुलस्य च वृद्ध्या सह सम्बध्यते; माता पिता च उभौ प्रजोत्पत्तौ सम्बद्धौ, गर्भधारणप्रसवयोः क्लेशं तु माता विशेषतः सहते। प्रजा अपत्यं कुलपरम्परां च बोधयति, न केवलं पुत्रम्; शिशोर्नित्यपालनस्य विभागस्तु एतेभ्यो मन्त्रेभ्यो न ज्ञायते। विवाहमन्त्राः प्रशस्तं गृहजीवनं दर्शयन्ति, न प्रत्येकगृहस्य प्रत्यक्षं वृत्तम्। अतः निष्कर्षतः नारी न केवलं परवशा, न च सर्वथा स्वाधीना। सा कर्म करोति मानं च लभते, किन्तु तस्या मानस्य कर्मणश्च सीमा पतिकुलस्य अपेक्षासु दृश्यते। अत्र गार्हस्थ्यहितविमर्शस्य प्रयोजनं तस्या सेवां स्तोतुं न, अपि तु तया कृतं कर्म, तस्य फलभाजः, तस्यै प्राप्तस्य मानस्य तया सोढस्य क्लेशस्य च समवेतं परीक्षणमपेक्षितम्।

Endnotes

1. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.३९, शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितसम्पादिता, भागः ३ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २२२; १४.१.२०, भागः ४ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २०५; १४.२.३१–३२, पृ. २१९।
2. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.४३–४४
3. अथर्ववेदसंहिता, भागः ३, पृ. २२२; भागः ४, पृ. २०५–२२०।
4. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२०, भागः ४, पृ. २०५; १४.१.५१, पृ. २११।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

5. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.३९–४०, भागः ३, पृ. २२२; १४.१.२०–२२, भागः ४, पृ. २०५–२०६; १४.१.४३–४४, पृ. २१०; १४.१.५१–५२, पृ. २११; १४.२.१७–१८, पृ. २१७; १४.२.३१–३२, पृ. २१९; १४.२.३७, पृ. २२०।
6. William Dwight Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā: Translated with a Critical and Exegetical Commentary, revised and edited by Charles Rockwell Lanman, vol. 2, Harvard Oriental Series 8 (Cambridge, MA: Harvard University, 1905), pp. 690, 744, 748, 750, 756–760; Ralph T. H. Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, vol. 2, 2nd ed. (Benares: E. J. Lazarus & Co., 1917), pp. 163–177।
7. Maurice Bloomfield, Hymns of the Atharva-Veda Together with Extracts from the Ritual Books and the Commentaries, Sacred Books of the East 42 (Oxford: Clarendon Press, 1897), pp. 275–276, 503, 546, 610।
8. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.३९, शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितसम्पादिता, भागः ३ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २२२।
9. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.५१–५२, भागः ४ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २११।
10. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२०, भागः ४, पृ. २०५। पदपाठानुसारं विदथम् आ वदासि इति पदच्छेदः।
11. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.४३–४४, भागः ४, पृ. २१०।
12. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३१–३२, भागः ४, पृ. २१९।
13. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३७, भागः ४, पृ. २२०।
14. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.३९, भागः ३, पृ. २२२।
15. William Dwight Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā: Translated with a Critical and Exegetical Commentary, revised and edited by Charles Rockwell Lanman, vol. 2, Harvard Oriental Series 8 (Cambridge, MA: Harvard University, 1905), p. 690; श्रीपाददामोदरः सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, चतुर्थो भागः—काण्डाः ११–२० (पारडी: स्वाध्यायमण्डलम्, १९८५), पृ. ५०।
16. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२१, भागः ४, पृ. २०६। शौनकपाठः तन्वं सं स्पृशस्व इति।
17. सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ४९; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 744; Ralph T. H. Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, vol. 2, 2nd ed. (Benares: E. J. Lazarus & Co., 1917), p. 164।
18. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२२, भागः ४, पृ. २०६; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 744; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 164।
19. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२०, शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितसम्पादिता, भागः ४ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २०५। पदपाठानुसारं विदथम् आ वदासि इति पदच्छेदः।
20. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.४३–४४, भागः ४, पृ. २१०।
21. श्रीपाददामोदरः सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, चतुर्थो भागः—काण्डाः ११–२० (पारडी: स्वाध्यायमण्डलम्, १९८५), पृ. ४९, ५४; William Dwight Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā: Translated with a Critical and Exegetical Commentary, revised and edited by Charles Rockwell Lanman, vol. 2 (Cambridge, MA: Harvard University, 1905), pp. 744, 748; Ralph T. H. Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, vol. 2, 2nd ed. (Benares: E. J. Lazarus & Co., 1917), pp. 163, 167–168।
22. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.५१, भागः ४, पृ. २११। मूलपाठः पत्नी त्वम् असि धर्मणा; धर्मपत्नी इति समस्तपदं नास्ति।
23. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.५२, भागः ४, पृ. २११; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ५५; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 750; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 169।
24. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.१७, भागः ४, पृ. २१७; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ६१; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 756; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 174।

MEDHĀMANTHAN ISSN : 3139-7840
A Premier Peer-Reviewed, Open-Access, Bimonthly, International Online Research Journal
Dedicated to the fields of Arts, Humanities and Social Sciences
Adhering to UGC Guidelines and Quality Mandates
Volume: 1, Issue: 3 (SEP - OCT) 2026

25. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.१८, भागः ४, पृ. २१७; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ६२; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 757; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 174।
26. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३१, भागः ४, पृ. २१९; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ६४; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 759; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 176।
27. शौनकपाठे सुबुधा इति; पैप्पलादपाठे भिन्नं रूपमुपलभ्यते। Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 759।
28. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३२, भागः ४, पृ. २१९; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ६४; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 759; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 176।
29. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२२, भागः ४, पृ. २०६।
30. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३७, भागः ४, पृ. २२०; सातवलेकरः, अथर्ववेद का सुबोध भाष्य, पृ. ६५; Whitney, Atharva-Veda Saṃhitā, p. 760; Griffith, The Hymns of the Atharva-Veda, p. 177।
31. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.४०, भागः ३, पृ. २२२।
32. अथर्ववेदसंहिता, १२.३.३९, शङ्करपाण्डुरङ्गपण्डितसम्पादिता, भागः ३ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २२२; १४.१.२१–२२, भागः ४ (बम्बई: गवर्नमेण्ट् सेन्ट्रल् बुक् डिपो, १८९८), पृ. २०६।
33. अथर्ववेदसंहिता, १४.१.२०, भागः ४, पृ. २०५; १४.१.४३–४४, पृ. २१०; १४.१.५१–५२, पृ. २११; १४.२.१७–१८, पृ. २१७।
34. अथर्ववेदसंहिता, १४.२.३१–३२, भागः ४, पृ. २१९; १४.२.३७, पृ. २२०।

Bibliography

- बन्द्योपाध्यायः, शान्तिः। (1988)। *वैदिकयुगस्य यज्ञयागाः*। संस्कृतपुस्तकभाण्डारः।
- बन्द्योपाध्यायः, शान्तिः। (2003)। *वैदिकसाहित्यस्य रूपरेखा* (तृतीयं संशोधितं संस्करणम्)। संस्कृतपुस्तकभाण्डारः।
- बसुः, योगिराजः। (2010)। *वेदपरिचयः* (तृतीयं संस्करणम्)। फर्मा के. एल. एम. प्राइवेट लिमिटेड।
- भट्टाचार्या, सुकुमारी। (1987)। *प्राचीनभारतम् : समाजः साहित्यं च*। आनन्द् पब्लिशर्स।
- भट्टाचार्या, सुकुमारी। (2006)। *प्राचीनभारते नारी समाजश्च* (विजया गोस्वामी, नीलाञ्जना सिकदारदत्ता, करुणासिन्धुदासश्च, अनुवादकाः)। नेशनल बुक एजेन्सी।
- भट्टाचार्या, सुकुमारी। (2015)। *इतिहासस्य आलोकैः वैदिकसाहित्यम्* (द्वितीयं संस्करणम्)। पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपरिषद्।
- मुखोपाध्यायः, दिलीपः (सम्पा.)। (2022)। *अथर्ववेदसंहिता*। अक्षय लाइब्रेरी।
- सेनः, क्षितिमोहनः। (1950)। *प्राचीनभारते नारी*। विश्वभारतीग्रन्थालयः।
- ब्लूमफील्डः, मौरिसः। (1897)। *अथर्ववेदस्य सूक्तानि : कर्मकाण्डग्रन्थेभ्यः भाष्येभ्यश्च उद्धृतांशैः सह* (Sacred Books of the East, खण्डः 42)। क्लारेण्डन प्रेस।
- ग्रिफिथः, राल्फ टी. एच.। (1917)। *अथर्ववेदस्य सूक्तानि* (द्वितीयं संस्करणम्, खण्डः 2)। ई. जे. लाजरस एण्ड कम्पनी।
- पण्डितः, शङ्करपाण्डुरङ्गः (सम्पा.)। (1898a)। *अथर्ववेदसंहिता* (खण्डः 3)। गवर्नमेण्ट सेन्ट्रल बुक डिपो।
- पण्डितः, शङ्करपाण्डुरङ्गः (सम्पा.)। (1898b)। *अथर्ववेदसंहिता* (खण्डः 4)। गवर्नमेण्ट सेन्ट्रल बुक डिपो।
- सातवलेकरः, श्रीपाददामोदरः। (1985)। *अथर्ववेदस्य सुबोधभाष्यम्* (चतुर्थो भागः, काण्डाः 11–20)। स्वाध्यायमण्डलम्।
- ह्विट्नी, विलियम ड्वाइट। (1905)। *अथर्ववेदसंहिता : समीक्षात्मकव्याख्यात्मकटिप्पणीसहितोऽनुवादः* (चार्ल्स रॉकवेल लैनमन्, सम्पा.; खण्डः 2, Harvard Oriental Series, खण्डः 8)। हार्वर्ड विश्वविद्यालयः।